

ΛΑΟΓΡΑΦΙΑ

ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΜΓ´ (43)
(2013 - 2016)

ΑΘΗΝΑ
2017

ΜΑΡΙΑ ΚΑΛΙΑΜΠΟΥ

«...ΕΦΥΓΕΝ ΕΚΕΙ ΟΠΟΥ ΔΕΝ ΠΕΘΑΙΝΟΥΝ»
ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΝΕΚΡΩΝ
ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑ

Η ευδαιμονία και το αίσιο τέλος θεωρούνται από τα βασικά ειδολογικά χαρακτηριστικά του παραμυθιού (Bausinger 1999: 230 κε.). Μπορεί το παραμύθι να τελειώνει πολύ συχνά με τη γνωστή φράση «...και ζήσαν αυτοί καλά και μεις καλύτερα», μεταφέροντας στους ακροατές ή αναγνώστες του μια υπερβατική αίσθηση αιώνιας και χαρούμενης ζωής, μιλάει ωστόσο και για στιγμές πόνου και θλίψης, όπως για παράδειγμα για τον τελευταίο σταθμό της ζωής του ανθρώπου, τον θάνατο. Ας σημειωθεί, άλλωστε, πως το παραμύθι αντικατοπτρίζει ολόκληρο τον κύκλο της ζωής, από τη γέννηση ως τον θάνατο, κατά συνέπεια οι λαϊκές αντιλήψεις για τον θάνατο και για τους νεκρούς δεν είναι δυνατό να απουσιάζουν.

Σχεδόν όλοι οι τύποι του παραμυθιού (μύθοι ζώων, μαγικά, θρησκευτικά, διηγηματικά, ευτράπελα παραμύθια)¹ περιέχουν μοτίβα ή θέματα με νεκρούς. Τη σημαντική τομή στην εξέλιξη της ζωής του ανθρώπου, την αποκοπή από τη ζωή και την ένταξη στον κόσμο των νεκρών, το παραμύθι την αποδίδει με τον δικό του μαγικό τρόπο, που διαφέρει ουσιαστικά από τις εικόνες που κυριαρχούν σε άλλα είδη του προφορικού λόγου, όπως για παράδειγμα στις παραδόσεις ή τα τραγούδια. Η αντίληψη που επικρατεί στα παραμύθια για τον θάνατο και τους νεκρούς απασχόλησε έντονα την παραμυθολογική έρευνα². Όλες οι απόψεις των ερευνητών συγκλίνουν στην άποψη πως το παραμύθι αντιμετωπίζει το θέμα του θανά-

---

1. Σχετικά με την τυπολογική κατάταξη των παραμυθιών βλ. τον διεθνή κατάλογο παραμυθιών Uther 2004.

2. Για την αντίληψη του θανάτου, των νεκρών και του Κάτω Κόσμου στα παραμύθια έχουν γραφτεί κατά καιρούς πολλά. Ας αναφερθούν καταρχάς οι δύο τόμοι του διεθνούς συνεδρίου της Ευρωπαϊκής Οργάνωσης Παραμυθιών (Europäische Märchengesellschaft) με θέμα το θάνατο στα παραμύθια (Heinrichs 1991, Kammerhofer 1990). Επίσης, στο βασικότατο εγχειρίδιο για το παραμύθι και τη λαϊκή αφηγηματολογία *Enzyklopädie des Märchens* είναι καταχωρη-

του με εξαιρετική οικειότητα. Ο θάνατος δεν αποτελεί δυσάρεστο ή δραματικό γεγονός, και η περιγραφή των νεκρών στα παραμύθια δεν έχει απολύτως τίποτα το ανατριχιαστικό και τίποτα που να προκαλεί υπαρκτικό φόβο (Schneider 1990: 151). Αντίθετα, ο κόσμος των νεκρών είναι ίδιος με τον κόσμο των ζωντανών. Σύμφωνα με τα παραμύθια, ο κόσμος των νεκρών και ζωντανών δεν υπάχουν, και οι ήρωες περιφέρονται από τον έναν κόσμο στον άλλο χωρίς καμία δυσκολία. Ο ελβετός φιλόλογος και καταξιωμένος παραμυθιολόγος Max Lüthi, αναλύοντας στις φαινομενολογικά προσανατολισμένες εργασίες του τα βασικά ειδολογικά χαρακτηριστικά του παραμυθιού, ανέφερε ως πρώτο και κύριο χαρακτηριστικό τη μονοδιάστατη φύση (Eindimensionalität) (1997: 8-12 και 1984: 28 κε.). Ακριβώς το γεγονός ότι οι ήρωες των παραμυθιών επικοινωνούν με τα όντα του άλλου κόσμου σαν να ανήκουν στο οικείο περιβάλλον τους, αποδεικνύει, κατά τον Lüthi, τη μία και μοναδική διάσταση που επικρατεί στο παραμύθι.

Η ευκολία, λοιπόν, με την οποία το παραμύθι αναφέρεται στους νεκρούς υπογραμμίζεται περισσότερο, όταν τα μοτίβα με τους πεθαμένους αποτελούν το κέντρο ευτράπελων διηγήσεων και γίνονται αφετηρία για σάτιρα ή κριτική. Σε πολλά παραμύθια του ελληνικού και γενικότερα του βαλκανικού χώρου³ οι ζωντανοί εμφανίζονται να «μιμούνται» τους νεκρούς, προκαλώντας αστείες εξελίξεις στη διήγηση. Η σχέση των ζωντανών με τους νεκρούς γίνεται έτσι ακόμα πιο απλή και προ πάντων πιο διασκεδαστική. Σε αυτήν την περίπτωση, οι αναπαραστάσεις των νεκρών αποτελούν ίδιον των παραμυθιών. Στα άλλα είδη του προφορικού λόγου,

---

μένα πολλά σχετικά λήμματα (ενδεικτικά: *Boten des Todes*, *Dankbarer Toter*, *Fegfeuer*, *Himmel*, *Hölle*, *Jenseits*, *Leiche*, *Paradies* κ.ά.). Στον μοναδικό στο είδος του κατάλογο μοτίβων της λαϊκής λογοτεχνίας υπάρχει πληθώρα μοτίβων για τους νεκρούς (Thompson 1955-58, Τόμος 2: 402-517 και Τόμος 6: 193-195). Στον ελληνικό κατάλογο μαγικών παραμυθιών (Αγγελόπουλος & Μπούσκου 1999) αναφέρονται ορισμένοι τύποι μαγικών παραμυθιών που παρουσιάζουν μοτίβα σχετικά με το θάνατο ή τον Κάτω Κόσμο (AT 300, 301A, 311, 330, 331, *331A, 332, 332A*, 425). Άρθρα ή μελέτες για το ίδιο ή παραπλήσιο θέμα στα παραμύθια έγραψαν οι Αλεξιάδης 1982, Anderson 2000, Dawkins 1953, Lüthi 1984, Röhrich 2001 και 2002, Μερακλής χ.χ., Πολίτης Αλέξης 2000. Πολύ σημαντικός είναι επίσης για συγκριτικές μελέτες ο γερμανικός κατάλογος των παραδόσεων με νεκρούς (Müller & Röhrich 1967 και Röhrich 1967), στον οποίο παρατίθενται δεκαπέντε θεματικές κατηγορίες νεκρών που εμφανίζονται σε παραδόσεις του γερμανόφωνου χώρου, πολλές από τις οποίες ανταποκρίνονται και σε ελληνικές παραδόσεις. Η μεγαλύτερη βιβλιογραφία σχετικά με το θέμα του θανάτου αναφέρεται στα τραγούδια και δη στα μοιρολόγια (ενδεικτικά: Alexiou 1974 και 1978, Μητσού 2003, Puchner 1996, Saunier 1979 και 1999, Ψυχολογού 1998 και 2009). Για γενικότερες μελέτες σχετικά με το θέμα των νεκρών, του θανάτου και του Κάτω Κόσμου βλ. ενδεικτικά Λαμπάκης 1982, Πολίτης Νικόλαος 1874, Hesseling n. d., Lawson [1910] 1964, Schmidt 1871, Shojaei-Kawan 2003.

3. Εξαιρετικά πολύτιμος για διακειμενικές συγκρίσεις παραμυθιών με τη γειτονική Βουλγαρία στάθηκε ο κατάλογος των βουλγαρικών παραμυθιών (Roth 1995).

τις παραδόσεις και τα τραγούδια, είναι εντελώς αδιανόητο να μιλήσει ή να τραγουδήσει κανείς με ανάλογη θυμηδία. Στις παραδόσεις επικρατεί το υπαρξιακό άγχος του θανάτου, ενώ τα τραγούδια αποδίδουν με ζοφερές εικόνες τον θρήνο και οδυρμό για τα χαμένα αγαπημένα πρόσωπα.

Σε συλλογές παραμυθιών μπορεί να βρει κανείς πληθώρα κειμένων που αφορούν τους νεκρούς, το θάνατο και τον Κάτω Κόσμο. Ακόμα και σε φτηνά λαϊκά φυλλάδια παραμυθιών με ευρεία διάδοση περιλαμβάνονται τέτοιες ιστορίες, κάτι που δείχνει πως τα παραμύθια με αυτό το περιεχόμενο ήταν πολύ αγαπητά. Το υλικό της εργασίας αυτής αποτελούν τόσο γνωστές συλλογές παραμυθιών όσο και κάποια άγνωστα λαϊκά φυλλάδια με παραμύθια.⁴ Λόγω της πλούσιας αναπαράστασης νεκρών στα ελληνικά παραμύθια, το συγκεκριμένο άρθρο περιορίζεται σε τρεις θεματικές ενότητες που σχετίζονται με τους νεκρούς. Η τελευταία κατοικία και το βασίλειο των νεκρών καθώς και η ζωή τους στον άλλον κόσμο αποτελούν το αντικείμενο της πρώτης ενότητας. Η δεύτερη αναλυτική κατηγορία αφορά τις δύο βασικές αναπαραστάσεις νεκρών, τους αναστημένους και τους ευγνώμονες νεκρούς, όπως απαντούν στα μαγικά παραμύθια. Η τελευταία ενότητα πραγματεύεται, τέλος, μερικά ευτράπελα παραμύθια, στα οποία οι ζωντανοί παριστάνουν τους νεκρούς. Η ανάλυση των ευτράπελων διηγήσεων με νεκρούς δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα τους μελετητές –ίσως λόγω του παράδοξου του χαρακτήρα της. Στις διηγήσεις αυτές οι απομυμήσεις των νεκρών από τους ζωντανούς, οι λεγόμενοι «ψευτοπεθαμένοι», αποτελούν πρόσφορο έδαφος για σάτιρα.

1. Η τελευταία κατοικία των νεκρών

Πού πηγαίνουν οι νεκροί, ποιος είναι ο τόπος κατοικίας τους και πού βρίσκονται το βασίλειό τους; Σ' αυτά τα ερωτήματα για τη μετά θάνατον ζωή τα παραμύθια δίνουν τη δική τους ερμηνεία. Σε ένα παραμύθι με τίτλο «έφυγεν εκεί όπου δεν πεθαίνουν» που περιλαμβάνεται σε λαϊκό φυλλάδιο παραμυθιών του εκδότη Σαλίβερου εμφανίζεται η πανάρχαια αντίληψη πως οι νεκροί κατοικούν σε βουνό.

Ήτο ένας μια φορά λοιπόν, απέθανεν η γυναίκα του, απέθανον τα παιδιά του, τον επήρε ο χάρος σβάρα, τον επήρε το παρόνοιο τον κακόμοιο. Λέγει, θα φύγω από εδώ. Λοιπόν άφησε το σπίτι του έρημο, σκοτεινό, επήρε ένα αλογά-

---

4. Η τελευταία κατηγορία παραμυθιών αποτελεί μέρος της συλλογής του Νικολάου Πολίτη και απόκειται σήμερα στο Λαογραφικό Σπουδαστήριο του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Για την αρχαιολογική αξία αυτής της συλλογής λαϊκών φυλλαδίων παραμυθιών βλ. Καλιαμπού 2012 και Καλιαμπού 2006: 22-27.

κι καρά, κι επήγαινε. Εις όποιο χωριό πήγαινε, ηρώτα πεθαίνουν εδώ; Πεθαίνουν. Ντε, καρά, ντε. Επήγαινε εις άλλο χωριό ηρώτα, πεθαίνουν εδώ; Πεθαίνουν. Ντε, καρά, ντε. Λοιπόν επήγε εις άλλο χωριό, ευρίσκει έναν, ερωτά πεθαίνουν εδώ; Δεν πεθαίνουν. Ψου, καρά, κατέβη. Δεν πεθαίνουν, δεν πεθαίνουν λέει, αλλά επάνω εις εκείνο το βουνό είναι ένας και φωνάζει τα ονόματα όποιων θέλει για να πάει εκεί επάνω και πάει και δεν ματαγυρίζει. Τί γίνεται, δεν ηξεύρομεν. Λοιπόν λέγει αυτός, αμ δεν πάω εγώ. Αι, κάθησε ο άνθρωπος, επέρασε καιρός, επέρασε. Έπιασε δουλίτσα, εδούλευε. Έλθεν η ώρα του. Βγαίνει εκείνος εκεί επάνω εις το βουνό και φωνάζει: αι συ, Μήτσο, έλα εδώ. Δεν έρχομαι, όχι. Μετά του φωνάζει: αι συ, έλα εδώ. Δεν έρχομαι, όχι. Μετά του ξαναμίλησε. Ρε τον κερατά, ας υπάγω να δω τι με θέλει. Έρχομαι οπίσω εγώ, δεν κάθομαι εκεί. Εκίνησε και επήγε, δεν εξαναγύρισε πλέον. Ακόμα εκεί κάθεται. (Σαλίβερος χ.χ.: 46-47).

Η εικόνα του βουνού ως τελευταία κατοικία των νεκρών είναι μια πολύ διαδεδομένη προχριστιανική δοξασία που τη συναντά κανείς ακόμα και σήμερα σε πολλούς λαούς (βλ. Petzold 1991: 39). Πρόκειται για την αντίληψη ενός κούφιου βουνού, στο εσωτερικό του οποίου βρίσκεται ο παράδεισος ή η κόλαση, ή το βασίλειο των νεκρών, ή ζουν θεοί και δαίμονες. Διαδεδομένη είναι επίσης η δοξασία πως μέσα ή πάνω στο βουνό κατοικούν οι τιμημένοι πρόγονοι παλιών εποχών (Ward 1979: 143-144, Thompson 1955-58, Τόμος 2: 460, Mot. E 481.3).

Εκτός από την εικόνα του βουνού, εμφανίζεται πολύ συχνά στα παραμύθια η γνωστή από την αρχαιότητα αντίληψη του Κάτω Κόσμου ως βασιλείου των νεκρών. Σύμφωνα με τον Dawkins, ο Κάτω Κόσμος των παραμυθιών δεν ταυτίζεται με τον κόσμο των νεκρών. Πρόκειται για δύο διαφορετικές μεταξύ τους ιδέες, παρόλο που οι δύο αυτοί κόσμοι συχνά αλληλοεπικαλύπτονται (Dawkins 1953: 312). Την ίδια άποψη υποστήριξε και ο Νικόλαος Πολίτης το 1874: « Εν τοις παραμυθίοις ο κάτω κόσμος δεν είναι η κατοικία των νεκρών, ο άδης, αλλά κόσμος διάφορος του ημετέρου, κόσμος νέος, [...] ένθα κατοικούσιν πίθηκοι, ή μάγοι, ή άλλη τις αλλόκοτος φυλή ανθρώπων, κατά του μυθολόγου την ιδιότροπον φαντασίαν» (Πολίτης, Νικόλαος 1874: 352).

Πράγματι, ο Κάτω Κόσμος δεν είναι κόσμος των νεκρών, αλλά κόσμος που σφύζει από ζωή. Αξιοσημείωτο είναι πως ο Κάτω Κόσμος των παραμυθιών παρουσιάζει καταπληκτικές ομοιότητες με τον επάνω. Η άποψη αυτή έρχεται σε αντίθεση με την παραπάνω διατύπωση του Νικολάου Πολίτη, ο οποίος στηρίζεται κυρίως στη συλλογή παραμυθιών του Johann Georg von Hahn, για να υποστηρίξει την άποψή του, πως δηλαδή ο Κάτω Κόσμος είναι διαφορετικός από τον «ημέτερον». Οι άνθρωποι γεννιούνται, ερωτεύονται, παντρεύονται και πεθαίνουν στον Κάτω Κόσμο, όπως ακριβώς και στον επάνω. Όπως όλοι, έτσι και οι άνθρω-

ποι του Κάτω Κόσμου έχουν αισθήματα (οργή, θυμό, αγάπη, φόβο), τα οποία δεν φοβούνται να εκδηλώσουν.⁵ Επικρατούν οι ίδιες κανονικότητες της καθημερινότητας, αφού οι άνθρωποι έχουν τις ίδιες ανάγκες: γυναίκες ζυμώνουν ή πλένουν, ζώα βόσκουν σε χωράφια. Ακόμα, η τοπογραφία του Κάτω Κόσμου είναι όπως η γνωστή του επάνω: αναπαραστάσεις από παλάτια, σπίτια πλούσια ή φτωχικά, λιβάδια, βουνά, πηγάδια αποτελούν τυπικές εικόνες που δεν ξενίζουν καθόλου. Επικρατούν, τέλος, τα ίδια φυσικά καιρικά φαινόμενα όπως και στην επάνω ζωή: ο ουρανός είναι γεμάτος σύννεφα ή ο ήλιος λάμπει!⁶

Ο Κάτω Κόσμος συνδέεται με τον επάνω, και οι ζωντανόι μπορούν να μπου και να βγουν από αυτόν μέσα από ένα πηγάδι, ή από μια σπηλιά, ή από έναν λάκκο, ή κάτω από μια βαριά μαρμάρινη πλάκα, ή να κατεβούν αμέτρητα σκαλιά (Dawkins 1953: 317-318). Το ταξίδι άλλωστε των ζωντανών στον Κάτω Κόσμο είναι ένα πολύ γνωστό μοτίβο στην ελληνική και παγκόσμια λογοτεχνία –ας αναφερθούν ενδεικτικά μόνο μερικά ονόματα λογοτεχνών που θέτουν τους ήρωές τους στη δοκιμασία της κατάβασης στον Κάτω Κόσμο: Όμηρος, Πλάτωνας, Αριστοφάνης, Βιργίλιος, Δάντης, Γκαίτε (Betz 1991: 14-17, Lüthi ¹⁰1997: 73, Λαμπάκης 1982).⁷

Εκτός, όμως, από τις παγανιστικές, προχριστιανικές ιδέες για την τελευταία κατοικία των νεκρών, όπως η αντίληψη του βουνού ή του Κάτω Κόσμου, εμφανίζονται στα παραμύθια και οι χριστιανικές αντιλήψεις για τον Παράδεισο και την Κόλαση. Οι επιδράσεις αυτές, οι οποίες συχνά συμφύρονται με τις προηγούμενες παραδόσεις, απαντούν κυρίως στα θρησκευτικά παραμύθια, στα οποία το χριστιανικό στοιχείο είναι ιδιαίτερα έντονο.⁸ Σε μια σκυριανή παραλλαγή, ο Χρι-

5. Στο παρακάτω παραμύθι με τίτλο «Ο Μπρουστουριάρης» περιγράφονται καθημερινές σκηνές συναισθηματικής φόρτισης: «Εκεί, στον κάτω κόσμο που έπεσε, βρέθηκε απάνω στα κεραμίδια ενός σπιτιού. –Ξου, παλιόκοτες, φωνάζει η γριά που νόμιζε πως είχαν ανεβεί στη στέγη οι κότες. –Αν κατέβω, γριά, κάτω, θα σου σπάσω τα παιδιά, λέει αυτός. –Αχ! παιδάκι μου, δεν κατάλαβα πως είσαι άνθρωπος, λέει αυτή. Κι αμέσως τον ρώτησε πώς βρέθηκε στον κάτω κόσμο» (Κλιάφα 1999: 70).

6. Σε ένα κυπριακό παραμύθι ο ήλιος του Κάτω Κόσμου καίει και τσουρουφλίζει τον κοιμώμενο ήρωα! (Diller 1982: 79).

7. Στο εξαιρετικό παραμύθι «Η χρυσομηλιά και η κάθοδος στον Άδη» (Hahn [1864] 1991: 153-167, τύπος παραμυθίου ATU 301: *The Three Stolen Princesses*) περιγράφεται η πιο γνωστή και πιο συγκλονιστική κάθοδος του ήρωα στον Κάτω Κόσμο: ο ήρωας βρίσκει τον κλέφτη των χρυσών μήλων αφού κατέβει στη γη μέσα από ένα σκοτεινό πηγάδι, απ' όπου ανέβαινε καυτός αχνός. Από αυτό το πρώτο επίπεδο του Κάτω Κόσμου βουλιάζει άλλο τόσο στον Κάτω Κόσμο, γιατί από ατυχία πιάνει το μαύρο, αντί το άσπρο αρνί, που θα τον οδηγούσε στον επάνω κόσμο. Είναι καταπληκτική σε αυτό το παραμύθι η αντίληψη του βάθους του Κάτω Κόσμου. Από τα πιο ενδιαφέροντα στοιχεία είναι η διπλή κάθοδος του ήρωα, γνωστή ως «αναδίπλωση» ενός θέματος (Αλεξιάδης 1982: 97), που επιτείνει την εξέλιξη της δήγησης.

στός οδηγεί ένα παιδί που ψάχνει να βρει τους νεκρούς γονείς του, μια στον Παράδεισο και μια στην Κόλαση:

-«Έλα μαζί μου, να σου δείξω τον πατέρα σου, πού βρίσκεται, να χαρή η ψυχή σου!» Πάει το παιδί μαζί, τ'ανεβάζει ο Χριστός πάνω στην Παράδεισο, ανοίγει μια πόρτα, του λέει: «-Κοίταξε τώρα!» Βλέπει da το παιδί τον πατέρα του, καθισμένονε πάνω σε μια χρυσή καρέκλα και ξεκουραζότανε. Γύρω τριγύρω στην καρέκλα του, όλα τα λουλούδια του κόσμου και μοσκομυρίζανε. Αγγέλοι κι αγγελόπουλα παίζανε μουσικές, λαγούτα και βιολιά, και φέλνανε μια ομορφιά!...»

«Ανοίγει τότες ο Χριστός μιαν άλλη πόρτα, κοιτάζει το παιδί, τι να δη! Σκοτάδι, φωνές, αναμπουμπούλα, και καταμεσίς πάνω στη φωτιά πού 'καιε, ένα μεγάλο καζάνι με πίσσα αναλυωμένη, κι η μάνα του χωσμένη ως τα χείλια κι έβραζε. Σαν είδε το παιδί της με το Χριστό, σήκωσε τα χέρια, και τα μάτια της τρέχανε βρύση. Ήθελε να μιλήση, μα η πίσσα γέμιζε το στόμα της. Κι οι δαιμόνοι με τα δαιμονόπουλα, που στεκόντανε γύρω στο καζάνι μ'αναμμένους δαυλούς, τη σπρώχνανε και τη χώνανε πάλι μέσα.» (Λουκάτος 1957: 232).⁹

Συχνά το παραμύθι προσπαθεί να ερμηνεύσει και να εξηγήσει τους λόγους της διαφορετικής τύχης των νεκρών στην άλλη ζωή. Στο παραπάνω παραμύθι η θέση στον Παράδεισο ή στην Κόλαση συναρτάται με τις πράξεις των προσώπων στην καθημερινή τους ζωή. Ο πατέρας του νέου ήταν ειλικρινής και φιλεύσπαχνος άνθρωπος, σε αντίθεση με την θρησκόληπτη, κακεντρεχή και αχάριστη μάνα.

Όπως θα περιέμενε κανείς, το θέμα του θανάτου γίνεται αντικείμενο διαφόρων τελολογικών μεταφυσικών ερμηνειών, για να εξηγηθούν ή να δικαιολογηθούν οι αδήριτες βουλές του Θεού. Ο Θάνατος ή καλύτερα αυτός που παίρνει τις ψυχές των ανθρώπων, όπως ο Μιχαήλ Αρχάγγελος, περιγράφεται ως «δίκαιος», γιατί δεν ξεχωρίζει τους πλούσιους από τους φτωχούς και παίρνει ολωνών τις ψυχές αδιακρίτως (Λουκάτος 1957: 228).¹⁰ Σε ένα θρησκευτικό παραμύθι με τίτλο «οι εντολές του Θεού» ο άγγελος εξηγεί στον εξαγριωμένο άνθρωπο, που ζητούσε να

8. Γενικότερα, μπορεί να πει κανείς πως οι χριστιανικές αντιλήψεις για το μέλλον των νεκρών είναι αρκετά εξασθενημένες στο παραμύθι. Κάτι αντίστοιχο παρατηρείται και στα μοιρολόγια όπου ο θάνατος προσεγγίζεται εντελώς διαφορετικά από ό,τι ο θάνατος στη χριστιανική νεκρώσιμη ακολουθία (βλ. Μητσού 2003).

9. Τίτλος του παραμυθιού «Ο περιβολάρης και η γυναίκα του στον άλλον κόσμο». Η αντιπαραβολή του παραδεισίου τόπου ευωδίας με την «βρώμα και δυσωδία» της Κόλασης είναι γνωστό μοτίβο στα παραμύθια (βλ. Πολίτης, Νικόλαος 1874: 361, 408).

10. Τίτλος παραμυθιού «Ο δίκαιος κουμπάρος ή ο Μιχαήλ Αρχάγγελος», ATU 332: *Godfather Death*.

μάθει τις εντολές του Παντοδύναμου, γιατί πήρε την ψυχή ενός μωρού τριών μηνών:

«Μωρέ! του είπε κι ο άγγελος, αφού δεν ξέρεις, μη μιλάς και λες αποδώ κι αποκεί, ό,τι φτάσης. Ήθελες να μάθης τις εντολές του Θεού, έτσι δεν είναι; Ε λοιπόν, είδες εκείνη τη νυφούλα τι καλή και ελεήμονη ήταν; Αύριο-μεθαύριο, όταν θα μεγάλωνε και θ'ανασταινόταν εκείνο το μωρό, θα γινότανε κακούργος άνθρωπος και θα εκριμάτιζε τη μάνα του. Επήρα την ψυχή του, είπε, για να γλυτώση» (Λουκάτος 1957: 227).

Στο παραμύθι αυτό εμφανίζεται η επιλογή του θανάτου ως κάτι σωστό και δίκαιο. Η αποδοχή του θανάτου ως δίκαιης πράξης αποτελεί από τις πιο τρανταχτές διαφορές του παραμυθιού από τα άλλα είδη λαϊκού λόγου και κυρίως το δημοτικό τραγούδι. Στον λαϊκό τελετουργικό θρήνο, στα μοιρολόγια, ο θάνατος – ιδίως ο πρόωρος– βιώνεται σαν αδικία κοινωνική, προσωπική, ηθική (βλ. Saunier 1979: 225-339, ειδικότερα το κεφάλαιο για τον παράκαιρο θάνατο 287-302). Στα μοιρολόγια «ο θάνατος δεν είναι μόνο θάνατος, δεν είναι μόνο έγκλημα, είναι έργο έξαλλου φονιά» (Saunier 1999: 368). Η αντίληψη αυτή της αδικίας του Θεού ή του Χάρου απουσιάζει ολοκληρωτικά από το παραμύθι.

2. Αναπαραστάσεις των νεκρών στα μαγικά παραμύθια

Στα μαγικά παραμύθια εμφανίζονται κυρίως δύο τύποι νεκρών: οι αναστημένοι και οι ευγνώμονες νεκροί. Και οι δύο τύποι νεκρών δύσκολα ξεχωρίζουν από τους ζωντανούς, γιατί έχουν ανθρώπινη μορφή και κοινή ανθρώπινη συμπεριφορά. Συχνά οι πρωταγωνιστές των παραμυθιών συναναστρέφονται μαζί τους χωρίς την παραμικρή υποψία για την υπόστασή τους. Ακόμη, οι νεκροί εμφανίζονται στη σχέση τους με τους ζωντανούς ευεργετικές ιδιότητες. Αυτό είναι ένα ακόμα χαρακτηριστικό του παραμυθιού που το διαφοροποιεί από τα άλλα είδη, στη συγκεκριμένη περίπτωση από τις παραδόσεις. Ενώ στις παραδόσεις οι νεκροί, για τους οποίους δεν υπάρχει καμία αμφιβολία πως είναι νεκροί, εμφανίζονται με αμφίσημη συμπεριφορά απέναντι στους ανθρώπους –από τη μια είναι καλοί βοηθοί και από την άλλη γίνονται πολύ επικίνδυνοι–,¹¹ στα παραμύθια παρατηρείται μια ενιαία, χωρίς διαφοροποιήσεις, θετική και ευχάριστη συμπεριφορά των νεκρών.¹²

11. Βλ. ενδεικτικά τις παραδόσεις για τους νεκρούς και τις ψυχές στο Πολίτης, Νικόλαος [1904] 1994, τόμος Α: 417-422.

12. Το παράδειγμα της συμπεριφοράς των νεκρών απέναντι στους ζωντανούς αποδεικνύει

Οι αναστημένοι νεκροί

Όπως πολύ εύστοχα παρατήρησε ο καταξιωμένος γερμανός παραμυθιολόγος Röhrich, στο παραμύθι υπάρχει ο θάνατος, αλλά υπάρχει μόνο για τους «άλλους». Έτσι, πεθαίνουν οι γονείς ή οι αντίπαλοι του ήρωα, πολλές φορές μάλιστα με πολύ βίαιο θάνατο. Οι ήρωες, όμως, δεν πεθαίνουν ποτέ (Röhrich 1980: 166 κε.). «Ο θάνατος των ηρώων στα παραμύθια δεν είναι κάτι οριστικό. Είναι το πολύ πολύ μια μεταβατική φάση» (Röhrich 1991: 69). Συνήθως δεν πρόκειται για θάνατο αλλά για μαγικό ύπνο. Το καλύτερο παράδειγμα αυτής της αναπαράστασης του θανάτου ως ύπνου είναι το πασίγνωτο παραμύθι της «Κοιμισμένης Βασιλοπούλας» (ATU 410: *Sleeping Beauty*, Μέγας 1997: 102-104). Πρόκειται για ένα από τα πιο αγαπητά παιδικά παραμύθια, παρόλο που είναι ελάχιστα διαδεδομένο στην προφορική ελληνική παράδοση (βλ. Αγγελοπούλου & Μπρούσκου 1999: 650). Ένα βασιλικό ζευγάρι, ύστερα από πολλές παρακλήσεις, αποκτά ένα κοριτσάκι. Στη βάφτιση της βασιλοπούλας οι γονείς καλούν όλες τις Μοίρες εκτός από μία, η οποία θυμώνει και καταριέται τη βασιλοπούλα σε μια ορισμένη ηλικία να πεθάνει από τρύπημα βελόνας. Η μοίρα που δεν πρόλαβε να δώσει το δώρο της, αλλάζει την κατάρα και ορίζει «να μη πεθάνη, αλλά να κοιμηθή εκατό χρόνια» (Μέγας 1997: 102). Παρά τις προφυλάξεις των γονιών, όταν η κοπέλα συμπληρώνει την προκαθορισμένη ηλικία, πέφτει σε βαθύ ύπνο, μαζί με όλο το παλάτι. Ύστερα από εκατό χρόνια ένα βασιλόπουλο τη βρίσκει και με ένα φιλί την ανασταίνει από τον πολύχρονο ύπνο της:

«Στο τέλος φτάνει και στην καμαρούλα και βρίσκει τη βασιλοπούλα να κοιμάται στο ντιβάνι. Πάει κοντά, την βλέπει, βλέπει την ομορφιά της και σκίβει πάνω απ' το κεφάλι της και την φιλεί στο μάγουλο. Στη στιγμή η βασιλοπούλα άνοιξε τα μάτια της και είπε: -Ωχου! Ποιος ήταν που με ξύπνησε και δε μ' άφησε να χορτάσω τον ύπνο μου; Της λέει το βασιλόπουλο: - Μα εκατό χρόνια κοιμάσουν και θέλεις να κοιμάσαι ακόμα; - Δεκαοχτώ χρονώ είμαι κ'εκατό χρόνια κοιμάμουν; - Δεκαοχτώ χρονώ είσαι, μα κοιμάσουν εκατό χρόνια! της λέει το βασιλόπουλο. Σηκώνεται λοιπόν αυτή, κατεβαίνουν μαζί κάτω και βρίσκουν το βασιλιά και τη βασίλισσα. Είχαν ξυπνήσει κι αυτοί και σαστισμένοι κοιτάζονταν. Άμα είδαν τη θυγατέρα τους χάρηκαν κι έκαμαν μεγάλη χαρά. Την ώρα εκείνη άρχισαν οι μουσικές, οι κανονιές. Αναστήθηκε το μαγεμένο παλάτι. Ύστερα έκαμαν το γάμο, παντρεύτηκε το βασιλόπουλο με τη βασιλοπούλα, και ζήσαν εκείνοι καλά κ'εμείς καλύτερα» (Μέγας 1997: 104).

για άλλη μια φορά αυτό που ο Max Liithi ονόμασε «Eindimensionalität», δηλ. «μονοδιάστατη» φύση του παραμυθιού (Liithi 1997: 8-12).

Η ανάσταση των νεκρών είναι πολύ συχνό φαινόμενο στο παραμύθι, ενώ απουσιάζει ολότελα από τα τραγούδια και τις παραδόσεις. Σύμφωνα με τον Μερακλή, «στο παραμύθι η τραγικότητα του θανάτου έχει ξεπεραστεί. Αυτοί που χάνουν προσωρινά τη ζωή τους δεν είναι ούτε καν πεθαμένοι, παρά μονάχα κοιμισμένα ή μαγεμένα και μαρμαρωμένα βασιλόπουλα, που περιμένουν τη σίγουρη ανάστασή τους. Είναι τόσο σίγουρη η ανάσταση, που η κόρη δέχεται μερικές φορές να παντρευτή ένα τέτοιο παλικάρι» (Μερακλής χ.χ.: 164).

Το ευρύτατα διαδεδομένο παραμύθι στον ελληνικό χώρο, γνωστό ως «Το κοιμισμένο βασιλόπουλο» (ATU 425G: *The Animal as Bridegroom*, Μέγας ¹⁰1996: 164-170) μιλάει για έναν πεθαμένο νέο, τον οποίο η κόρη πρέπει να αναστήσει, παραμένοντας άγρυπνη δίπλα του για μεγάλο χρονικό διάστημα. Στην πιο γνωστή παραλλαγή του τύπου αυτού, την ώρα που η κόρη κεντάει, ένα πουλί της αναγγέλλει την τύχη της: «Εκεί που διακένταγε, πέρασε μια μέρα ένας χρυσός αετός από το παραθύρι και της είπε: «Διακεντάεις, διακεντάεις, πεθαμένο άντρα θα πάρης!» (Μέγας ¹⁰1996: 165). Ο αετός οδηγεί την νέα στο παλάτι του κοιμισμένου βασιλόπουλου, όπου η κόρη πρέπει να ξαγρυπνήσει στο κρεβάτι του «τρεις μήνες, τρεις βδομάδες, τρεις μέρες, τρεις ώρες και τρεις μετζαώρες», (Μέγας ¹⁰1996: 165) για να τον αναστήσει και να τον παντρευτεί. Λίγο πριν από τη λήξη της προθεσμίας κάποια άλλη γυναίκα με δόλο παίρνει τη θέση της, εμφανίζεται ως σωτήρας του βασιλόπουλου και τον παντρεύεται. Η εξαπατημένη ηρώιδα, που ζει στο παλάτι ως σκλάβια χηναρού, διηγείται τα βάσανα και την ατυχία της στο σκονί της κρέμασης, στο μαχαίρι της σφαγής και στην πέτρα της υτομονής (τα τρία δώρα που της έφερε ο νέος από ένα ταξίδι του). Το βασιλόπουλο την ακούει, αποκαθιστά την αδικία και την παντρεύεται.¹³

Οι αναστάσεις των νεκρών στο παραμύθι δεν φέρουν ούτε το παραμικρό θρησκευτικό στοιχείο και δεν σχετίζονται με το χριστιανικό δόγμα της ανάστασης. Στη λύτρωση των ηρώων τον καθοριστικό ρόλο παίζει η αγάπη, όχι όμως με την χριστιανική έννοια, αλλά με την ερωτική. «Η ιδέα της λυτρωτικής αγάπης, η οποία πραγματώνεται στις θρησκείες είτε ως αγάπη του Λυτρωτή είτε ως αγάπη για τον συνάνθρωπο, εμφανίζεται στο παραμύθι στην κατεξοχήν κοσμική μορφή της λυτρωτικής αγάπης μεταξύ των δύο φύλων και της ερωτικής επιθυμίας, που σημαίνει ότι ένας άνδρας λυτρώνει μια γυναίκα ή αντίθετα μια γυναίκα λυτρώνει έναν άντρα» (Röhrich 1984: 204). Κατά κανόνα ο λυτρωτής και ο λυτρωμένος ανήκουν σε διαφορετικά φύλα και η λύτρωση οδηγεί στο γάμο. Σε ελάχιστες περιπτώσεις τα λυτρωτικά πρόσωπα είναι γονείς ή αδέρφια. Το παραμύθι προσφέρει κάθε φορά τη δική του μαγική εκδο-

13. Για τις παραλλαγές του παραμυθιού βλ. Αγγελόπουλου & Μπρούσκου 1999: 661-783. Σχετικά με τη συμβολική ερμηνεία του παραμυθιού αυτού βλ. το κεφάλαιο «Le prince en léthargie (AT 425G)» στη διεξοδική μελέτη της Papachristophorou 2002: 125-143.

χή στο θέμα της λύτρωσης από τον θάνατο, όπου ο θάνατος πρέπει εδώ να γίνει αντιληπτός με την ευρεία σημασία της μεταμόρφωσης των ηρώων. Γι' αυτό άλλωστε κάθε παραμύθι θεωρείται κατά βάση «λυτρωτικό παραμύθι» («Erlösungsmärchen», βλ. Röhrich 1984: 197), επειδή στο τέλος ο ήρωας επανέρχεται στην αρχική του μορφή.

Οι ευγνώμονες νεκροί

Μια ενδιαφέρουσα και ιδιάζουσα θέση στον διεθνή κατάλογο τύπων των παραμυθιών κατέχουν τα παραμύθια με τους «ευγνώμονες νεκρούς».¹⁴ Πρόκειται για ένα σύνολο μοτίβων με κοινό παρονομαστή το αρχικό επεισόδιο της ταφής του άταφου πτώματος. Ο ήρωας συναντά στο δρόμο της περιπλάνησής του έναν νεκρό, ο οποίος έχει μείνει άταφος λόγω των απλήρωτων χρεών του. Συχνά το άταφο πτώμα ταλαιπωρείται και εξευτελίζεται. Ο ήρωας αναλαμβάνει τα έξοδα της ταφής, προσφέροντας συχνά όλη του την περιουσία. Στη συνέχεια ο νεκρός συμπαραστέκεται στον ήρωα και δείχνει την ευγνωμοσύνη του κάθε φορά με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με την παραλλαγή του παραμυθιού.

Ο Lutz Röhrich αναφέρει πως οι απόψεις των μελετητών για την παλαιότητα του παραμυθιού αυτού δίστανται. Πολλοί υποστηρίζουν πως το παραμύθι είναι προχριστιανικό και σχετίζεται άμεσα με την παλιότερη καταγραφή του μοτίβου της ταφής αγνώστου πτώματος στην απόκρυφη ιστορία του Ταβία, στην Παλαιά Διαθήκη, περίπου το 200 π.Χ. Η μεγάλη ηλικία του συμβαδίζει άλλωστε, σύμφωνα με αυτήν την άποψη, και με τα γνωστά ταφικά έθιμα της αρχαίας Αιγύπτου, της αρχαίας Ελλάδας και της αρχαίας Ρώμης. Ο Röhrich, από την άλλη, υποστηρίζει πως τα παραμύθια με τους ευγνώμονες νεκρούς είναι μεταγενέστερα, έχουν αναντίρρηση παραδειγματικό χαρακτήρα (Exempelcharakter), πιθανότατα θρησκευτικό υπόβαθρο και ανάγονται στη μεσαιωνική χριστιανική φροντίδα των νεκρών (Röhrich 2002: 96).

Στη συλλογή παραμυθιών του Νικολαΐδη το παραμύθι με τίτλο «ο πεθαμένος Καϊξής» (Νικολαΐδης 1899: 35-45) δίνει μια πολύ αντιπροσωπευτική εικόνα των ευγνωμόνων νεκρών. Το νέο βασιλόπουλο συναντά τυχαία στο δρόμο του έναν νεκρό, τον οποίο ενταφιάζει:

«...μία των ημερών περιδιαβάζοντας ο νέος εις το τσαρσί της Αλεξανδρείας ήκουσε ένα τελάλη (κήρυκα) να τελαλίζη έναν πεθαμμένο. Επλησίασε το βασιλόπουλο και ηρώτησε διατί έβγαλαν τον πεθαμμένο εις δημοπρασίαν. Του εί-

14. ATU 505-508: *The Grateful Dead*. Πρόκειται για μαγικά παραμύθια της κατηγορίας των υπερφυσικών βοηθών.

παν δε ότι ο μακαρίτης είχε πολλά χρέη και επειδή μετά τον θάνατόν του δεν άφησε χρήματα διά να πληρωθούν οι χρεώσται του θα τον τελαλίζουν επί 40 ημέρας και εάν δεν ευρεθή κανείς να τον ξεχρεώσει τότε θα τον ρίψουν άταφον εις κανένα έρημο μέρος κατά την συνήθεια του τόπου. Το βασιλόπουλο τότε προστάζει τον τελάλη να προσκαλέση εκείνους που είχαν να λαμβάνουν, διότι είχε σκοπόν αυτός να τους ξεοφλήση. Τω όντι δε ήρχισαν να έρχωνται διάφοροι άνθρωποι με τας αποδείξεις των και τόσα πολλά ήσαν τα χρέη του πεθαιμένου ώστε ο νέος εξωδίασε όλα τα μετρητά τα οποία είχε λάβει από τον πατέρα του. Εις το τέλος δε επώλησε και διάφορα χρυσαφικά απ'επάνω του διά να του κάμει την κηδείαν. Μη έχοντας δε άλλα χρήματα απεφάσισε και εγύρισε οπίσω...» (Νικολαΐδης 1899: 40).

Στη συνέχεια το βασιλόπουλο, στο επόμενο ταξίδι του, ερωτεύεται μια σκλάβια βασιλοπούλα την οποία ελευθερώνει και παίρνει μαζί του. Απεσταλμένοι όμως του πατέρα της κόρης τον βρίσκουν και τον ρίχνουν σε ένα ερημονήσι. Τότε παρουσιάζεται μπροστά του ένας γέρος καΐξής που τον οδηγεί με την μαγικά γρήγορη βάρκα του στο βασίλειο της αγαπημένης του. Μετά από περιπέτειες τον αναγνωρίζει η βασιλοπούλα και, με τη βοήθεια του γέρου καΐξη, επιστρέφουν στην πολιτεία του βασιλόπουλου. Εκεί γίνεται και η τελική αναγνώριση μεταξύ του γέρου και του νέου:

«Τότε ο γέρος του λέγει: νέε μου δική σου είναι η γυναίκα και όλα τα χρήματα, διότι εγώ δεν είμαι άνθρωπος ζωντανός αλλά το πνεύμα εκείνου του πεθαμμένου που επλήρωσες τα χρέη του και τον έθαψες εις Αλεξάνδρειαν, και σου φανερώθηκα να σου ανταποδώσω το καλό που μου έκαμες» (Νικολαΐδης 1899: 45).

Στο παραμύθι αυτό, που ανήκει στον τύπο ATU 505: *The Grateful Dead*, το μοτίβο της σκλάβιας πριγκίπισσας που ελευθερώνεται προέρχεται, σύμφωνα με τον Röhrich, από διηγήσεις ανατολικής προέλευσης και παρουσιάζει ομοιότητες με τα αραβικά παραμύθια των Χιλίων και Μία Νυχτών (Röhrich 1981: 307). Βοηθοί νεκροί, κυρίως νεκροί γονείς που συμπαραστέκονται στα παιδιά τους, εμφανίζονται συχνά και σε άλλες ιστορίες. Χαρακτηριστικότετο παράδειγμα είναι το γνωστό σε όλους παραμύθι της Σταχτοπούτας, η οποία με τη μαγική βοήθεια της νεκρής μητέρας της καταφέρνει να παντρευτεί το βασιλόπουλο.

Ας τονιστεί ξανά, πως, σε όλες τις προηγούμενες αναπαραστάσεις των νεκρών στα παραμύθια, τα εξωτερικά γνωρίσματα των νεκρών είναι απολύτως όμοια με των ζωντανών. Δεν έχουν κανένα υπερφυσικό εξωτερικό ή εσωτερικό χαρακτηριστικό που να τρομάζει ή να δημιουργεί υποψίες στους ζωντανούς. Και σε αυτό το

σημείο διαφοροποιούνται τα παραμύθια από τα άλλα είδη λαϊκού λόγου, τις παραδόσεις και τα τραγούδια. Στις παραδόσεις οι αναπαραστάσεις των νεκρών είναι φορείς μεταφυσικής αγωνίας και φόβου –καθώς οι νεκροί λειτουργούν συνήθως ως εχθροί των ζωντανών–, ενώ στα τραγούδια οι νεκροί δείχνουν την αναπόφευκτη φθορά και κατάντια της ανθρώπινης ύπαρξης.

3. Αναπαραστάσεις των νεκρών στα ευτράπελα παραμύθια

Μια σημαντική κατηγορία παραμυθιών, στα οποία εμφανίζονται ποικίλες αναπαραστάσεις με νεκρούς, αποτελούν τα ευτράπελα παραμύθια. Κοινό τους μοτίβο είναι η μίμηση των νεκρών από τους ζωντανούς, μοτίβο που –παρά τον μακάβριο χαρακτήρα του– αποκτά εύθυμο και διασκεδαστικό χαρακτήρα.¹⁵ Ίσως παραξενεύει το γεγονός πως ένα θέμα σαν τον θάνατο και τους νεκρούς αντιμετωπίζεται με σκωπτική διάθεση. Στα παραμύθια αυτά δεν γελοιοποιούνται όμως ούτε οι νεκροί ούτε η ιδέα του θανάτου, αλλά δίνεται αφορμή για σάτιρα και κοινωνική κριτική. Μέσα από αυτήν την αντιστροφή νεκρών-ζωντανών διακωμωδούνται πρωτίστως οι ζωντανοί με τις προλήψεις και δεισιδαιμονίες τους, καθώς και με τα ελαττώματά τους.

Οι ψευτο-βρικόλακες

«Η εκπλήρωση των θρησκευτικών καθηκόντων διά τους αποθανόντας θεωρείται χρέος ιερώτατον, υπό τε της κοινωνίας και της θρησκείας επιβαλλόμενον εις τους συγγενείς, και εν ελλείψει τούτων εις πάντα άνθρωπον. Διότι, οι ταφής στερηθέντες, νομίζεται ότι περιπλανώνται εις την γην οικτράς υποφέροντες βασάνους, ως επίστευον και οι αρχαίοι ότι περί τα ύδατα της Στυγός ούτοι περιπλανώντο. Μετά θρησκευτικής ευλαβείας εκτελούσι λοιπόν οι συγγενείς τα προς τον νεκρόν καθήκοντα, ουδέν παραλείποντες, διότι έλλειψιν αγάπης και φιλανθρωπίας το τοιούτο θεωρούσι» (Πολίτης, Νικόλαος [1872-3] 1931: 323). Το παραμύθι που αναφέρθηκε παραπάνω για τους ευγνώμονες νεκρούς επιβεβαιώνει την άποψη του Νικολάου Πολίτη πως ο ενταφιασμός και η τέλεση των νεκρικών εθίμων είναι απαραίτητα για την ηρεμία του νεκρού στην άλλη ζωή.

Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτήν τη λαϊκή αντίληψη, οι νεκροί περιμένουν από συγγενείς και φίλους τις νεκρώσιμες τελετές που τους αρμόζουν, στις οποίες συ-

15. Το μοτίβο της αναπαράστασης των νεκρών, γνωστό και από θεατρικές κωμωδίες, λόγω του αστειού χαρακτήρα του, απαντά μόνο σε ευτράπελες διηγήσεις.

γκαταλέγονται και συγκεκριμένα φαγητά ή επιμνημόσυνες ακολουθίες (βλ. Πολίτης, Νικόλαος [1872-3] 1931: 342 κε.).¹⁶ Αν οι νεκροί δεν μείνουν ικανοποιημένοι από την εκπλήρωση του χρέους των ζωντανών απέναντί τους μπορούν από ευγνώμονες να μετατραπούν σε εχθρούς των ζωντανών. Σε ένα ευτράπελο παραμύθι ενός ανωνύμου τεύχους του 1872 από τη συλλογή λαϊκών παραμυθιών του Νικολάου Πολίτη σκιαγραφείται με πολύ παραστατικό τρόπο –τερπνό αλλά και διδακτικό– η δοξασία αυτή των ζωντανών αναφορικά με τους μη επαρκώς τιμημένους νεκρούς. Δύο συνοδοιπόροι φτάνουν νύχτα σε ένα χωριό και ζητούν κατάλυμα στο σπίτι μιας φτωχικής οικογένειας. Οι νοικοκυραίοι τους εξηγούν πως κάθε βράδυ τρέμουν από το φόβο τους γιατί μια ψυχή έρχεται και τους φοβερίζει:

«Εις τούτον τον τόπον, είπαν οι οικοκυραίοι, εξούσε κάποιος Παύλος, ο οποίος έκαμνε πολλά καλά εις τους δυστυχείς ανθρώπους. Μετά τον θάνατόν του όλοι έδωκαν λειτουργίας διά την ψυχήν του, και μόνοι ημείς δεν εδώκαμεν, διότι είμεθα πτωχοί άνθρωποι. Διά τούτο η ψυχή του ωργίσθη εναντίον μας, και αφού εθερίσαμεν, έρχεται κάθε βράδυ, και κοπανίζει τα αστάχια, και σηκώνει πλειότερα απ' όσα ημπορεί, διά να τα μοιράση εις τους πτωχούς. Και πόθεν ηξεύρετε, ηρώτησεν ο Σίμων, ότι είναι η ψυχή του Παύλου; Αυτή η ίδια μας το είπεν, απεκριθήσαν οι χωρικοί. Ε, φίλοι! τους είπεν ο Σίμων, κανείς φρόνιμος άνθρωπος δεν πιστεύει ότι έρχονται οι αποθαμένοι διά να πειράξουν τους ζωντανούς. Αυτός οπού σας λέγει ότι είναι η ψυχή του Παύλου, είναι κλέπτης, και έρχεται κάθε νύκτα και σας γελά τοιουτοτρόπως και σας κλέπτει» (ανυπόγραφο 1872: 28-29).

Πράγματι, οι φιλοξενούμενοι παραμόνευσαν στο χωράφι και συνέλαβαν τον «νεκρό», ο οποίος δεν ήταν άλλος από τον γείτονα της οικογένειας, που τους έκλεβε το σιτάρι. Χαρακτηριστικό σε αυτό το παραμύθι είναι ο διδακτικός τόνος που αποκτά στο τέλος:

«Ίδού τι κάμνει η δεισιδαιμονία και η δειλία. Η δεισιδαιμονία κατασταίνει τον άνθρωπον τυφλόν, η δε δειλία τον κάμνει ουτιδανόν. Δεν πρέπει να φοβώμαστε τους νεκρούς, αλλά τους ζωντανούς. Η δειλία είναι άτιμον και ουτιδανόν ελάττωμα. Όταν φοβήσθε κανέν πρόγμα, πηγαίνετε να το βλέπετε εκ του πλησίον, και θα γελάσετε και σεις διά την δειλιάν σας» (ανυπόγραφο 1872: 30).

Η αντίληψη της εκδίκησης των νεκρών εμφανίζεται συχνά στις παραδόσεις για τους βρικόλακες. Σύμφωνα με τον Bernhard Schmidt, η λέξη βρικόλακας παρουσιάζεται σε πολλές μορφές, έχει σλαβική προέλευση (β' ρκολάκ στα βουλγαρικά) και σημαίνει τον νεκρό που σηκώνεται από τον τάφο του και προσπαθεί να

16. Βλ. σχετικά και την παράδοση με τίτλο «Τα μνημόσυνα» στο Πολίτης, Νικόλαος [1904] (1994): 418-420.

πει το αίμα των ζωντανών. Σε κάποιες περιπτώσεις εμφανίζονται οι βρικόλακες όχι ως αιμοδιγή φαντάσματα, αλλά αντίθετα ως βοηθοί των ζωντανών (βλ. Schmidt 1871: 158, 159-166). Στις Παραδόσεις του Νικολάου Πολίτη ([1904] 1994, τόμος Α': 423-450) οι νεκροί-βρικόλακες παρουσιάζονται κατεξοχήν ως επικίνδυνα όντα: προκαλούν καταστροφές, αρρώστιες, θανάτους και τρομάζουν τους ζωντανούς.

Η πίστη για τους βρικόλακες εμφανίζεται στα παραμύθια διαφορετικά, κάτι που αποτελεί ακόμα ένα στοιχείο διαφοροποίησής τους από τις παραδόσεις. Η γνωστή στις παραδόσεις ιδέα των ενοχλητικών και κακόβουλων βρικόλακων έχει μετασημασιωθεί στο προηγούμενο παραμύθι σε ευτράπελη διήγηση. Οι νεκροί βρικόλακες των παραμυθιών, σε αντίθεση με τους βρικόλακες των παραδόσεων, δεν υπάρχουν καν! Σε περίπτωση που κάποιος νεκρός θεωρηθεί κακός, τότε δεν πρόκειται για νεκρό, αλλά για ζωντανό. Γι' αυτό και η διδακτική ρήση στο τέλος του παραμυθιού «δεν πρέπει να φοβώμαστε τους νεκρούς, αλλά τους ζωντανούς».

Οι επισκέπτες από τον Κάτω Κόσμο

Σύμφωνα, λοιπόν, με τα διάφορα έθιμα οι ζωντανοί προσπαθούν να ευχαριστούν τους νεκρούς και να διατηρούν έτσι τις καλές σχέσεις μαζί τους. Σε άλλες περιπτώσεις, πρόκειται για τη φροντίδα των αγαπημένων συγγενικών πεθαμένων προσώπων. Στο ευτράπελο παραμύθι με τίτλο «επίσκεψη από τον Κάτω Κόσμο» (ATU 1540: *The Student from Paradise, (Paris)*) περιγράφεται με έναν αστείο και σατιρικό τρόπο η έγνοια των ζωντανών για την καθημερινή ζωή των νεκρών και η πίστη των ζωντανών πως υπάρχει επικοινωνία μεταξύ των δύο κόσμων.

Το παραμύθι αυτό είναι διαδεδομένο σε όλο τον ευρωπαϊκό χώρο, στην Τουρκία, στην Παλαιστίνη, στην Ινδία, και στην Ινδονησία. Ο γνωστός Φινλανδός παραμυθιολόγος της ιστορικής-γεωγραφικής σχολής Antti Aarne, στη μονογραφία του για το ευτράπελο αυτό παραμύθι, εντοπίζει το παλιότερο χρονολογικά λογοτεχνικό τεκμήριο του θέματος σε ένα ποίημα του 15ου αιώνα (Aarne 1915: 98). Σύμφωνα με τον Aarne, επιχωριάζουν δύο βασικές παραλλαγές του παραμυθιού, μία δυτική και μία ανατολική (Aarne 1915: 97). Οι ελληνικές παραλλαγές ανήκουν στον ανατολικό κύκλο των παραλλαγών του παραμυθιού.

Στο παραμύθι αυτό ένας κατεργάρας κοροϊδεύει μια γυναίκα ότι έρχεται δήθεν από τον Κάτω Κόσμο και της φέρνει χαιρετίσματα από τον νεκρό γιο της. Η γυναίκα από τη χαρά της του δίνει χρήματα και ρούχα για να τα πάει στο παιδί της. Ο σύζυγος της γυναίκας, όταν επιστρέφει στο σπίτι, καταλαβαίνει την πονηριά και τρέχει με το άλογό του να προλάβει τον κλέφτη. Ο τελευταίος όμως αλλάζει τα ρούχα του με ενός μιλωνά (ή γεωργού) και καταφέρνει να κλέψει και το άλογο του άντρα, ο οποίος στο τέλος γυρνάει με τα πόδια στο σπίτι και λείει στη

γυναίκα του πως έδωσε στον κατεργάρη το άλογό του για να φτάσει πιο γρήγορα στον Κάτω Κόσμο (βλ. Schmidt 1877: 125-127, Λουκάτος 1957: 199-204).¹⁷

Με αφορμή το μοτίβο της επίσκεψης στους νεκρούς, σχολιάζεται καυστικά, μεταξύ άλλων, η ευπιστία των ζωντανών. Από το συγκεκριμένο ευτράπελο παραμύθι, καθώς και από το προηγούμενο με τίτλο «Ο βουρκόλακας», διαφαίνεται πως οι άνθρωποι πιστεύουν, επιθυμούν ή σε κάποιες περιπτώσεις φοβούνται την επικοινωνία με τους νεκρούς. Στο τέλος, όμως, μετά από μια σειρά αστειών επεισοδίων αποδεικνύεται πως η υποτιθέμενη επικοινωνία είναι απάτη. Σε αντίθεση με το μαγικό παραμύθι στο οποίο οι νεκροί επανέρχονται και συμπαραστέκονται στις δύσκολες στιγμές των ζωντανών, το ευτράπελο παραμύθι μεταφέρει με ενχάριστο τρόπο μια εντελώς διαφορετική εικόνα: η σχέση των νεκρών με τους ζωντανούς είναι ορθολογικά ουτοπική.

Οι «ψευτοπεθαμένοι»

Σε πολλά ευτράπελα παραμύθια οι ζωντανοί «μιμούνται», παρασταίνουν τους νεκρούς με κύριο σκοπό να αποφύγουν κάτι δυσάρεστο. Σε ένα ευτράπελο παραμύθι με τίτλο «Ο τεμπέλης και ο τσιγκούνης» (ATU 1654: *The Robbers in the Death Chamber*) που περιλαμβάνεται σε ένα λαϊκό φυλλάδιο παραμυθιών του εκδότη Τίτου Αινεία, στις αρχές της δεκαετίας του 1960, ένα αντρόγυνο τεμπέληδων δανείζεται από τους γείτονους του χρήματα, χωρίς όμως να τα επιστρέφει. Για να αποφύγουν να πληρώσουν τα χρέη τους και να ξεφύγουν από την επιμονή ενός τσιγκούνη γείτονά τους προφασίζονται τον θάνατο του συζύγου:

«-Τώρα πώς θα ξεμπλέξουμε, γυναίκα; ... -Θα πεθάνης και θα ησυχάσουμε και μεις και κείνοι! -Θα πεθάνω; -Στα ψέμματα ντεε! Έτσι θα το πάρουν απόφασι, και ύστερα εμείς θα πάμε σ' άλλο χωριό. Την άλλη μέρα που πήγαν πάλι οι νοικοκυραίοι να ρωτήσουν, βρήκαν τη γυναίκα του τεμπέλη να σκούζη και να κλαίει, πως τάχα πέθανε ο άντρας της. -Ε, αφού πέθανε, χαλάλι και το γρόσι, έλεγαν οι νοικοκυραίοι και φεύγανε. Ο τσιγκούνης όμως που τ' άκουσε, εθύμωσε πολύ. -Πέθανε, ξεπέθανε, εγώ θέλω τα λεφτά μου! Ρούπι δεν κάνω από

17. Η ιδέα της μεταφοράς ενδυμασίας στους νεκρούς στον Κάτω Κόσμο είναι κοινό μοτίβο και στα τραγούδια. Σε ένα μοιρολόγι της Κεφαλλονιάς παρουσιάζεται το ίδιο θέμα, αλλά με διαφορετική διάθεση, πράγμα που αποδεικνύει και πάλι τη διαφορά μεταξύ των ειδών του λαϊκού λόγου. «Πραγματευτής θε να γενώ, να καταβώ στον άδη, / να πάρω ρούχα για τη νιας κη άρματα για τσους νέους / και φέσια τουνεζίνικα για τσ' όμορφους λεβένταις. / Το Χάρο περικάλεσα τα χέρια σταυρωμένα, / να μου δανείση τα κλειδιά, κλειδιά τη παραδείσος, να ιδώ τσοι νιους πώς απερνούν, τη νέας πώς διαβαίνουν. / Βρίσκω τη νιας ξεστόλισταις, τσου νιους ξεραματωμένους / και τα μικρούτσικα παιδιά χωρίς ποκαμισάκια» (Schmidt 1877: 174).

δω. Φέρνει η γυναίκα του τεμπέλη τον παπά και τους ψαλτάδες μήπως ντραπεί και φύγει, τίποτε! Τον πάνε τον τεμπέλη στην εκκλησιά για να ξεφυτίσει εκεί, κοντά ο τσιγκούνης. Νυχτώνει, φεύγουν όλοι, μένει μοναχός στην εκκλησιά ο τσιγκούνης και φύλαγε τον... πεθαμένο μην του φύγει και χάσει το γρόσι! Όσπου κατά τα μεσάνυχτα έρχονται ληστές μέσα στην εκκλησιά για να μοιράσουν ένα θησαυρό που είχαν κλέψει. Ακούει το ποδοβολητό τους ο τσιγκούνης και φοβισμένος κρύβεται στο ιερό. Μόλις μπήκαν οι κλέφτες, ανάφανε κεριά και αρχίσαν να μοιράζουν. Έτυχε όμως ένα μεγάλο μαργαριτάρι, που όλοι το θέλανε και κανείς δε συμφωνούσε να το πάρη ο άλλος. –Θα το πάρει όποιος είναι επιδέξιος στο σπαθί! λέει ο αρχηγός. –Και πώς θα το δοκιμάσουμε; λένε οι άλλοι. –Να, όποιος μπορέσει και κόψει μόνο με μια σπαθιά στη μέση τούτον εδώ τον πεθαμένο, θα πάρη το μαργαριτάρι. Τ' ακούει ο ψευτοπεθαμένος, τρομάζει, πετιέται απάνω και βάζει τις φωνές: Σηκωθήτε πεθαμένοι να φάμε τους ζωντανούς! Εδώ είμαι και γω! Πετιέται από το ιερό και ο τσιγκούνης που φοβήθηκε πως αν έκοβαν τον πεθαμένο, θάχανε το γρόσι! Τρομάζουνε οι κλέφτες, παρατάνε το θησαυρό και όπου φύγει φύγει! (Αινείας χ.χ.: 10 κε.).

Ο τσιγκούνης ζήτησε το γρόσι του, ο τεμπέλης δεν ήθελε να του το δώσει και έγινε άγιος καυγιάς μεταξύ τους. Ένας κλέφτης που πλησίασε ξανά στην εκκλησιά, άκουσε τις φωνές, τρόμαξε και είπε στους συντρόφους του να φύγουν μακριά γιατί «σηκώθηκαν όλοι οι πεθαμένοι και τσακώνονται ως και για το τελευταίο γρόσι του θησαυρού!» (Αινείας χ.χ.: 11).

Στο ευτράπελο αυτό παραμύθι ο θάνατος ερμηνεύεται ως το κατεξοχήν και απόλυτο μέσο φυγής. Ο ήρωας, στον αγώνα του να ξεφύγει από τις υποχρεώσεις του, εφαρμόζει την έσχατη μέθοδο που θα τον απαλλάξει από τα βάσανα αυτού του κόσμου: παριστάνει τον νεκρό, χωρίς βέβαια να θέλει στην πραγματικότητα να πεθάνει. Αυτό που επιθυμεί είναι να τον αφήσουν όλοι ανενόχλητο, όπως ακριβώς τους νεκρούς δεν τους ενοχλεί κανείς. Με την αστεία αυτή διήγηση ασκείται ταυτόχρονα κοινωνική κριτική, γιατί κατηριάζονται συγκεκριμένα ανθρώπινα πάθη, όπως η τεμπελιά του ήρωα, που σκαρφίζεται τον «θάνατό» του για να γλυτώσει, και η απεριόριστη τσιγκουνιά του γείτονά του, που ούτε απέναντι στους νεκρούς δεν σταματά.

Ποια μπορεί να είναι η αιτία της επιθυμίας να ζητά κανείς το θάνατό του και να ζηλεύει τους νεκρούς; Το παραμύθι δείχνει πως τα ανθρώπινα ελαττώματα, κυρίως όταν είναι υπερβολικά, μπορεί να αποτελούν πηγή τέτοιων τάσεων. Αυτή την αρχικά μακάβρια επιθυμία το ευτράπελο παραμύθι την εκμεταλλεύεται για να διακωμωδήσει και να σχολιάσει τις ανθρώπινες συμπεριφορές. Το πιο χαρακτηριστικό αδύνατο σημείο ενός χαρακτήρα που μπορεί να οδηγήσει σε «νεκρική» κατάσταση είναι η τεμπελιά. Στο επόμενο ευτράπελο παραμύθι από το Καστελλόρι-

ζο, με τίτλο «Βρεμένα είναι για ξερά;» (ATU 1951: *Is the Wood Split?*), σατιρίζεται για άλλη μια φορά η υπερβολική τεμπελιά του ήρωα:

Μια φορά ήταν ένας τεμπέλης, από τους πιο μεγάλους τεμπέληδες του κόσμου. Ο αθεόφοβος εφοβόταν τη δουλειά, όσο δεν εφοβόταν το διάολο. Αν του δινες ψωμί, έτρωε, αν δεν του δινες, εμπορούσε να ψοφήση από την πείνα. Μιαν ημέρα ήταν βασιλευμένος ο ήλιος, κι αυτός δεν είχε βάλει τίποτα στο στόμα του. Την άλλην ημέρα, για να μη τότε βιάση η πείνα να δουλέψη, εσκέφθη να κάμη τον πεθαμένο ψεματινά. —«Πιο καλά να με θάψουνε, είτε μέσα του, παρό να μου δώκουν δουλειά!» Τον είδαν οι γειτόνοι ξαπλωμένον στη στρώση (=κρεβάτι) του και σκεβρωμένον, τον εθάρρεψαν για νεκρό, κι εφωνάζαν τους παπάδες να τον πάρουνε... Στο δρόμο που πήγαινε το λείψανο του τεμπέλη, μια γυναίκα είδε τον πεθαμένο, τον ελυπήθη, κι είτε από το παρεθύρι της: —«Ο κακόμοιρος: Από την πείνα του θα πέθανε! Πού να το ΄ξερα χτες να του στείλω καμπόσα παξιμάδια που έχω!» Ο τεμπέλης από το σεντούκι του (=φέρετρο) μέσα, σαν άκουσε τα λόγια της λυπηταριάς γυναίκας, άνοιξε τα μάτια του και ρώτησε: —«Βρεμένα ΄ναι τα παξιμάδια για ξερά;» —«Ξερά», του λέει η γυναίκα. —«Ε τότες, ψάλλετε, παπάδες, ψάλλετε!» λέει ο τεμπέλης, και σφαλά τα μάτια του. Ο γρουσουζής! Επροτίμησε να θαφτή ζωντανός, παρό να κάμη τον κόπο να μουσκέψη τα παξιμάδια... (Πετρίδης 1912-13: 300-301).¹⁸

Το μοτίβο αυτό της τεμπελιάς είναι ευρέως διαδεδομένο στο στόμα του λαού. Παροιμίες όπως «βρεμένο το θέλει το παξιμάδι», που αφορούν αυτούς που τα θέλουν όλα έτοιμα, επιβεβαιώνουν τη διάδοσή του στον ελληνικό χώρο (βλ. Πολίτης, Νικόλαος 1901: 246-247, 258, 259).

Το μοτίβο της μίμησης και αναπαράστασης των νεκρών παρουσιάζεται και στους μύθους ζώων. Σε διάφορους γνωστούς και ευρέως διαδεδομένους στον ελληνικό χώρο μύθους εμφανίζεται η πονηρή αλεπού να παριστάνει την ψόφια για να κερδίσει τροφή ή για να γλυτώσει. Στον πρώτο τύπο του διεθνούς καταλόγου παραμυθιών (ATU 1: *The Theft of Fish*), η αλεπού, το πονηρό ζώο, κάνει την ψόφια και κλέβει τα ψάρια του ψαρά ή τα πρόσφορα του παπά (Μέγας 1978: 9-12). Στον τύπο ATU 33: *The Fox Plays Dead and is Thrown out of the Pit and Escapes* η αλεπού πιάνεται στο δόκανο, κάνει την ψόφια κι ο νοικοκύρης την πετάει έξω. Ο λύκος που κάνει το ίδιο σκοτώνεται (Μέγας 1978: 29-30). Στον ελληνικό οικότυπο ATU *154A με τίτλο «Τα χρυσά κόλλυβα της αλεπούς», η αλεπού κάνει την ψόφια για να δει αν ο άνθρωπος που της χρυστά ευγνωμοσύνη της προσφέρει σύμφωνα με την υπόσχεσή του χρυσά κόλλυβα. Αυτός όμως την πετάει έξω απ' το παράθυρο, και σκύλοι ορμούν να την ξεσκίσουν (Μέγας 1978: 78).

18. Η παρούσα εκδοχή προέρχεται από την επανέκδοση στο Λουκάτος 1957: 270-271.

Σε όλες τις προηγούμενες ευτράπελες αναπαραστάσεις των νεκρών από τους ζωντανούς, οι τελευταίοι –ή τα ζωντανά πλάσματα γενικότερα– υποδύονται έναν ψεύτικο ρόλο για να αποφύγουν τις καθημερινές δυσκολίες της ζωής. Η θεατροποίηση αυτή, πέραν του κωμικού χαρακτήρα της, προσφέρει ταυτόχρονα πρόσφορο έδαφος για κοινωνική κριτική. Αξιοσημείωτο είναι πως αυτά τα ευτράπελα παραμύθια θεματοποιούν την υλική πλευρά της ζωής, το χρήμα. Οι οικονομικές δυσχέρειες, η αξιοποίηση του χρήματος, τα ανθρώπινα ελαττώματα που προκύπτουν από τη σχέση με το χρήμα (όπως η τσιγκουνιά, ή η κλεισιά) αποτελούν τον βασικό πυρήνα αυτών των παραμυθιών. Τα μοτίβα με νεκρούς, λόγω του μεταφυσικού χαρακτήρα τους, έρχονται σε άκρα αντίθεση με το εκκοσμικευτικό ύφος αυτών των θεμάτων και επιτείνουν έτσι τη διακωμώδηση των ανθρώπινων σχέσεων.

Ο Μερσακλής, αναφερόμενος στα χαρακτηριστικά των ελληνικών παραμυθιών, μίλησε για τον «προσγειωτικό ορθολογισμό» τους, ο οποίος τα καθιστά εύκολα αναγνωρίσιμα από παραμύθια άλλων χωρών (βλ. Μερσακλής 1975 και 1993: 79). Σε αναλογία με αυτόν τον όρο, μπορεί να υποστηριχθεί πως τα ευτράπελα παραμύθια με αναπαραστάσεις νεκρών χαρακτηρίζονται από έναν «κοινωνικά κριτικό ορθολογισμό». Η μαγικότητα που διέπει το μαγικό παραμύθι έχει απομυθοποιηθεί εντελώς στο ευτράπελο παραμύθι και δίνει τη θέση της σε μια κριτική, συχνά σατιρική παρουσίαση της κοινότητας καθημερινότητας. Το ευτράπελο παραμύθι λειτουργεί, λοιπόν, στο κοινωνικό σώμα τόσο χαλαρωτικά, με το γέλιο που προσφέρει, όσο και διεγερτικά, με την κριτική που ασκεί.

Ο τελευταίος σταθμός του κύκλου της ζωής στα παραμύθια

Το βασικό γνώρισμα των αναπαραστάσεων των νεκρών στα παραμύθια, που τα ξεχωρίζει από όλα τα άλλα είδη, είναι η οικειότητα με την οποία αντιμετωπίζουν τους νεκρούς. Η εικόνα τους κινείται στο ίδιο επίπεδο με αυτό των ζωντανών: είναι ίδιοι με τους ζωντανούς, δεν έχουν τίποτα τρομακτικό ή μεταφυσικό ή ανοίκειο. Οι κυριότερες αναπαραστάσεις των νεκρών είναι αυτές των ευγνωμόνων και των αναστημένων νεκρών, εικόνες που εμφανίζονται μόνο στο παραμύθι και υποδηλώνουν τη σχέση των νεκρών με τους ζωντανούς: τότε είναι σχέση ευγνωμοσύνης και ανταπόδοσης, όπως στην περίπτωση των ευγνωμόνων νεκρών, τότε είναι σχέση ερωτική, όπως στην περίπτωση των αναστημένων νεκρών. Το παραμύθι πρωτοτυπεί ακόμη και στην τάση του να χρησιμοποιεί μοτίβα με νεκρούς με ευτράπελο τρόπο. Πρόκειται για την μίμηση των νεκρών από τους ζωντανούς, η οποία υποδηλώνει σχέσεις δόλου και απάτης μεταξύ των ζωντανών. Η κατηγορία αυτή των παραμυθιών λειτουργεί μεταξύ άλλων και ως κοινωνική κριτική, γιατί διακωμωδεί ανθρώπινες αδυναμίες.

Οι αναπαραστάσεις των νεκρών στα ελληνικά παραμύθια παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία, που συχνά σχετίζεται με τις επιδράσεις από διαφορετικές παραδόσεις. Για παράδειγμα, η κατοικία των νεκρών εμφανίζει άλλοτε παγανιστικά χαρακτηριστικά (η αντίληψη του βουνού ως του βασιλείου των νεκρών), άλλοτε αρχαιοελληνικά (η αντίληψη του Κάτω Κόσμου) και άλλοτε χριστιανικά (η ιδέα του Παράδεισου και της Κόλασης).

Τα εναγώνια ερωτήματα για τη μετά θάνατον ζωή βρίσκουν σε κάθε είδος του λαϊκού λόγου τη δική τους απάντηση. Οι διαφορετικές αναπαραστάσεις των νεκρών στα παραμύθια από τα άλλα είδη λαϊκών αφηγήσεων (τις παραδόσεις και τα τραγούδια), αλλά και οι διαφορές μεταξύ των τύπων παραμυθιού (του μαγικού, του θρησκευτικού και του ευτράπελου) εικονογραφούν τη μεγάλη ποικιλία των αναπαραστάσεων των νεκρών στη λαϊκή αντίληψη. Στο βαθμό που το ερώτημα του θανάτου δεν βρίσκει οριστική απάντηση, τόσο θα συνυπάρχουν και οι πιο αντιφατικές απαντήσεις σε αυτό, όπως αντικατοπτρίζεται άλλωστε και στην τεράστια ποικιλία των απαντήσεων που δίνει και μόνο το παραμύθι.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Αγγελοπούλου, Άννα & Μπρούσκου, Αίγλη (1999). *Επεξεργασία παραμυθιακών τύπων και παραλλαγών* [Γεωργίου Α. Μέγα, Κατάλογος Ελληνικών Παραμυθιών, αρ. 3] *ΑΤ 300-499*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- Αινειάδης, Τίτος (χ.χ.). Ο τεμπέλης και ο τοιγκούνης. Στο Τίτος Αινειάδης *Εύθυμα ελληνικά παραμύθια. Το ξύλινο σπαθί και άλλα παραμύθια* (σ. 9-11). Αθήνα.
- Αλεξιάδης, Μηνάς (1982). *Οι ελληνικές παραλλαγές για τον δρακοντοκτόνο ήρωα. (Aarne - Thompson 300, 301A και 301B)*. Παραμυθολογική μελέτη. Ιωάννινα.
- Ανυπόγραφο (1872). *Παραμύθι της αλουπούς. Κατά την γλώσσαν των παιδιών ω προσετέθη και μικρόν τι διήγημα ο Βουρζόλακας*. Έκδοσις Πέμπτη. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Ερμού.
- Καλιαμπού, Μαρία (2012). Άγνωστο αρχαικό υλικό παραμυθιών του Ν. Γ. Πολίτη. Στο: Πολυμέρου-Καμηλάκη, Αικατερίνη, Ποτηρόπουλος Παρασκευάς, Καμηλάκης Παναγιώτης (εκδ.): *Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου: «Ο Νικόλαος Γ. Πολίτης και το Κέντρον Ερεΐνης της Ελληνικής Λαογραφίας της Ακαδη-*

* Στην πλούσια βιβλιογραφία (Ελληνική και Ξένη) που παρατίθεται αξίζει να προστεθεί το βιβλίο του Δημήτρη Προύσαλη, *Παραμύθια του Κάτω Κόσμου* (με πρόλογο Άννας Αγγελοπούλου, Απόπειρα, Αθήνα 2007, από διάφορα σημεία του κόσμου, μεταφρασμένα από τον ίδιο (ΣτΔ).

- μίας Αθηνών»* (Αθήνα 4–7 Δεκ. 2003), Δημοσίευμα Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, αρ. 23, σελ. 343-373.
- Κλιάφα, Μαρούλα (1999). *Τρομακτικά παραμύθια για ατρόμητα παιδιά*. Αθήνα: Κέδρος.
- Λαμπάκης, Στέλιος (1982). *Οι καταβάσεις στον Κάτω Κόσμο στη Βυζαντινή και στη μεταβυζαντινή λογοτεχνία*. Αθήνα.
- Λουκάτος, Δημήτριος (1957). *Νεοελληνικά λαογραφικά κείμενα*. Αθήνα: Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, αριθμός 48.
- Μέγας, Γεώργιος (1978). *Το ελληνικό παραμύθι. Αναλυτικός κατάλογος τύπων και παραλλαγών κατά το σύστημα Aarne-Thompson (FFC 184). Τεύχος Πρώτον. Μύθοι Ζώων*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, Δημοσιεύματα του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας, Αρ. 14.
- Μέγας, Γεώργιος (¹⁰1996). *Ελληνικά παραμύθια*. Σειρά πρώτη. Αθήνα: Εστία.
- Μέγας, Γεώργιος (⁹1997). *Ελληνικά παραμύθια*. Σειρά δευτέρα. Αθήνα: Εστία.
- Μερακλής, Μιχάλης (χ.χ.). Τα θέματα της μεταμορφώσεως και της αναστάσεως νεκρού ως ειδολογικά στοιχεία στη λαϊκή λογοτεχνία. Στο Μιχάλης Μερακλής *Τα παραμύθια μας* (σ. 144-177). Θεσσαλονίκη: Κωνσταντινίδης.
- Μερακλής, Μιχάλης (1975). Ο ορθολογισμός στο ελληνικό παραμύθι. *Λαογραφία*, 30, 11-16.
- Μερακλής, Μιχάλης [1985] (1993). Το ελληνικό παραμύθι. Ορισμένες γενικές, βασικές ειδήσεις και παρατηρήσεις. Στο Μιχάλης Μερακλής *Έντεχνος λαϊκός λόγος. Κείμενα και κριτική νεοελληνικού λόγου* (σ. 73-91). Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Μητσού, Μαριλίτσα (2003). «Πού μέλλεις να στρατέμεις;» ΄Υστερα σχόλια για τα τραγούδια του Κάτω Κόσμου. *Νέα Εστία*, 77, τεύχος 1762, 828-836.
- Νικολαΐδης, Ιωάννης (1899). Νεοελληνικά παραμύθια ήτοι συλλογή 31 δημοτικών παραμυθιών. Εν Αθήναις: Τυπογραφείον και βιβλιοπωλείον Ιωάννου Νικολαΐδου.
- Πετρίδης, Μιχάλης (1912-13). Μύθος Καστελλόριζου. *Λαογραφία*, Δ΄, 300-301.
- Πολίτης, Αλέξης (2000). Τα επάλληλα πολιτισμικά στρώματα. Στο Αλέξης Πολίτης *Το μυθολογικό κενό* (σ. 84-92). Αθήνα: Πόλις.
- Πολίτης, Νικόλαος (1874). *Μελέτη επί του βίου των νεωτέρων Ελλήνων. Νεοελληνική Μυθολογία*. Μέρος Β. Αθήνα: Περρή, Νάκη, Wilberg.
- Πολίτης, Νικόλαος [1872-3] (1931). Τα κατά την τελευταίην. Στο Ν. Γ. Πολίτου *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, Τόμος Γ, (σ. 323-362). Αθήνα: Γραφείον Δημοσιευμάτων Ακαδημίας Αθηνών.
- Πολίτης, Νικόλαος 1901: *Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού. Παροιμιαί*, Τόμος Γ΄. Αθήνα: Σακελλαρίου.
- Πολίτης, Νικόλαος [1904] (1994). *Παραδόσεις. Μελέται περί του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού*. Τόμοι 2. Αθήνα: Γράμματα.
- Σαλίβερος (χ.χ.). Τα ανέκδοτα 45 νέα παραμύθια του λαού. Νέα έκδοσις. Αθήνα: Μιχαήλ Σαλίβερος.
- Saupier, Guy 1999: *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Τα μοιρολόγια*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Hahn, Johann Georg von [1864] (1991). *Ελληνικά παραμύθια*. Επιλογή-μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβιχ. Αθήνα: opera.

- Ψυχογιού, Ελένη (1998). Εξεκίνησες και πάεις για να φύγεις...“ Ο θάνατος ως διάβαση σε ένα γορτυνιακ μοιρολόι ι. *Εθνογραφικά*, 11, 77-108.
- Ψυχογιού, Ελένη (2009). «Μαυρηγή» και Ελένη. *Τελετουργίες Θανάτου και Αναγέννησης. Χθόνια μυθολογία, νεκρικά δρώμενα και μοιρολόγια στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών.

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Aarne, Antti (1915): *Der Mann aus dem Paradiese*. In der Literatur und im Volksmunde. Eine vergleichende Schwankuntersuchung. Hamina: Suomalaisen Tiedeakatemian Kustantama (=Folklore Fellows Communications 22).
- Alexiou, Margaret (1974). *The Ritual Lament in Greek Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Alexiou, Margaret (1978). Modern Greek Folklore and its Relation to the Past. The Evolution of Charos in Greek Tradition. In: Speros Vryonis (Ed.): *The Past in Medieval and Modern Greek Culture* (pp. 221-236). Malibu: Undena Publications.
- Anderson, Graham (2000). Between Living and Dead. In Graham Anderson *Fairytales in the Ancient World* (pp. 112-122). London, New York: Routledge.
- Bausinger, Hermann (1999). Kinder – Märchen – Glück. In Thomas Bücksteeg & Heinrich Dickendorf (Eds.) *Märchenkinder - Kindermärchen. Forschungsberichte aus der Welt der Märchen* (pp. 222-238). Kreuzlingen & München: Hugendubel (=Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft 24).
- Betz, Otto (1991). Lebensweg und Todesreise. In Ursula Heindrichs (Ed.) *Tod und Wandel im Märchen* (pp.12-33). Regensburg: Röth (=Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft 16).
- Dawkins, R. M. (1953). The World Below in Greek Folktales. *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 23, 312-322.
- Diller, Inez (1982). *Zypriotische Märchen*. Athen (=Veröffentlichungen des Forschungszentrum der griechischen Volkskunde 16).
- Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. 1977-σήμερα. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Hesseling, D. C. (n.d.). *Charos. Ein Beitrag zur Kenntnis des neugriechischen Volksglaubens*. Leiden: S. C. van Doesburgh, Leipzig: O. Harrasowitz.
- Heindrichs, Ursula (Ed.) (1991). *Tod und Wandel im Märchen*. Regensburg: Röth (=Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft 16).
- Kaliambou, Maria (2006). *Heimat – Glaube – Familie. Wertevermittlung in griechischen Populärmärchen (1870-1970)*. Neuried: Ars Una (=Münchener Schriften zur Neogräzistik 3).
- Kammerhofer, Ulrike (Ed.) (1990). *Tod und Wandel im Märchen. Nachmittagsvorträge und Referate zum Internationalen Märchenkongress der Europäischen Märchengesellschaft in Salzburg 14.-17.9.1989*. Salzburg: Salzburger Landesinstitut für Volkskunde (=Salzburger Beiträge zur Volkskunde 4).

- Lawson, John Cuthbert [1910] (1964). *Modern Greek Folklore and Ancient Greek Religion. A Study in Survivals*. New York: University Books.
- Lüthi, Max (1984). Diesseits- und Jenseitswelt im Märchen. In Jürgen Janning & Heino Gehrts (Eds.) *Die Welt im Märchen* (pp. 9-21). Kassel: Röth (=Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft 7).
- Lüthi, Max (¹⁰1997). *Das europäische Volksmärchen*. Tübingen, Basel: Francke.
- Müller, Ingeborg & Röhrich, Lutz (1967). Deutscher Sagenkatalog. X. Der Tod und die Toten. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde*, 13, Teil II., 346-397.
- Papachristophorou, Marilena (2002). *Sommeils et veilles dans le conte merveilleux grec*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. Academia Scientiarum Fennica (=Folklore Fellows Communications 279).
- Petzold, Leander (1991). Tod und Jenseits in Märchen und Sagen. In Ursula Heindrichs (Ed.) *Tod und Wandel im Märchen* (pp. 34-56). Regensburg: Röth (=Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft 16).
- Puchner, Walter (1996). Tod und Jenseits im Volkslied. Unter besonderer Berücksichtigung der griechischen Tradition. In Walter Puchner *Studien zum griechischen Volkslied* (pp. 11-28). Wien: Österreichisches Museum für Volkskunde.
- Roth, Klaus (Ed.) (1995). *Typenverzeichnis der bulgarischen Volksmärchen*. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. Academia Scientiarum Fennica (=Folklore Fellows Communications 257).
- Röhrich, Lutz (1967). Das Verzeichnis der deutschen Totensagen. *Fabula*, 9, 270-284.
- Röhrich, Lutz (1980). Der Tod in Sage und Märchen. In Gunther Stephenson (Ed.) *Leben und Tod in den Religionen. Symbol und Wirklichkeit* (pp. 165-183). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Röhrich, Lutz (1981). Dankbarer Toter (AaTh 505-508). *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Τόμος 3, στήλες 306-322. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Röhrich, Lutz (1984). Erlösung. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Τόμος 4, στήλες 195-222. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- Röhrich, Lutz (1991). Die Todesauffassung in den Gattungen der Volksdichtung (Märchen, Sage, Exempel). In Ursula Heindrichs (Ed.) *Tod und Wandel im Märchen* (pp. 57-78). Regensburg: Röth (=Veröffentlichungen der Europäischen Märchengesellschaft 16).
- Röhrich, Lutz (⁵2001). *Märchen und Wirklichkeit*. Hohengehren: Schneider.
- Röhrich, Lutz (2002). *„und weil sie nicht gestorben sind...“: Anthropologie, Kulturgeschichte und Deutung von Märchen*. Köln, Weimar, Wien: Böhlau.
- Saunier, Guy 1979: Adikia“. Le mal et l'injustice dans les chansons populaires Grecques. Paris: Les belles Lettres.
- Schmidt, Bernhard (1871). *Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Alterthum*. Erster Theil. Leipzig: Teubner.
- Schmidt, Bernhard (1877). *Griechische Märchen, Sagen und Volkslieder. Gesammelt, übersetzt und erläutert von Bernhardt Schmidt*. Leipzig: Teubner.

- Schneider, Ingo (1990). Tot und doch nicht tot. Zur Überwindung des Todes im Märchen. In Ulrike Kammerhofer (Ed.) *Tot und Wandel im Märchen. Nachmittagsvorträge und Referate zum Internationalen Märchenkongress der Europäischen Märchengesellschaft in Salzburg 14.-17.9.1989* (pp. 151-165). Salzburg: Salzburger Landesinstitut für Volkskunde (=Salzburger Beiträge zur Volkskunde 4).
- Shojaei-Kawan, Christine (2003). Menschen ohne Schatten. Kunstdichtung, populäre Überlieferung und unterschiedliches Erzählen. In Matthias Götz & Bruno Haldner & Matthias Buschle (Eds.) *Schatten, Schatten. Der Schatten – das älteste Medium der Welt* (pp. 58-67). Basel: Schwabe.
- Thompson, Stith (1955-1958). *Motiv-Index of Folk-Literature. A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books and Local Legends*. 6 Τόμοι. Copenhagen: Rosenkilde and Bagger.
- Uther, Hans-Jörg (2004). The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. Academia Scientiarum Fennica (= Folklore Fellows Communications 285).
- Ward, Donald (1979). Berg. *Enzyklopädie des Märchens. Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*, Τόμος 2, στήλες 138-146. Berlin, New York: Walter de Gruyter.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΛΕΤΕΣ

Γεώργιος Ν. Αικατερινίδης, Τα «σταυρωμένα» δέντρα της Λευκοπηγής Κοζάνης	9
Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης - Γεώργιος Ι. Θανόπουλος – Μαριάνθη Καπλάνογλου - Καλλιόπη Ξανθάκου - Βασιλική Χρυσανθοπούλου, Σκέψεις και προτάσεις για τη διδασκαλία του λαϊκού πολιτισμού στη Μέση Εκπαίδευση.....	17
Μανόλης Γ. Βαρθούνης, Ο Έλληνας και το αυτοκίνητο: Λαογραφικές Διαπιστώσεις	31
Μαρίνα Βρέλλη-Ζάχου – Νάντια Μαχά-Μπιζούμη, Από τον «τόπο εκκίνησης» στο «μουσειακό τόπο»: Θεσιακά ενδύματα του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα σε μουσειακές συλλογές των Αθηνών.	45
Ρενάτα Δαλιανούδη, Μουσική - Χορός - Ενδυμα και άλλες (εικαστικές & εφαρμοσμένες) τέχνες. Το παράδειγμα των παραστάσεων του ελληνικού χοροδράματος	71
Χρήστος Ι. Δημητρουλόπουλος, Η ιστορία της Φοινικιάς: Διάδοση και παραλλαγές	95
Μάρκος Φ. Δραγούμης, Δημοτικά τραγούδια από το προσφυγικό Χιονάτο του Νομού Καστοριάς.	121
Κωνσταντίνος Ζορμπάς, Οι Σαμάνοι και η “κατάρα” στην περιοχή Tuva, Σιβηρία.	163
Μαρία Καλιαμπού, «...έφυγεν εκεί όπου δεν πεθαίνουν». Αναπαραστάσεις των νεκρών στα ελληνικά παραμύθια	177
Γεώργιος Κ. Κατσαδώρας, Η λαογραφική ποίηση του Παναγιώτη Μελέτη.	201
Γιώργος Χ. Κούζας, «Ίδια Κοινωνία». Λαογραφία και περιθωριοποιημένες ομάδες: Από τη μερική σύλληψη στην ολιστική προσέγγιση των φαινομένων της κοινωνικής περιθωριοποίησης.....	227
Wolfgang Mieder -Αριστείδης Δουλαβέρας, Η αλληλογραφία του Δημ. Σ. Λουκάτου με τον Wolfgang Mieder (1974-2000).	265
Ασπασία Μίχα-Λαμπάκη, Ψήγματα αστικής ζωής στις «Ιστορικές Αναμνήσεις» του Ν. Δραγούμη	299
Δημήτριος Γ. Πεταλάς, Σημεία συνάντησης του Βυζαντινού και του Ευρωπαϊκού Μεσαιωνικού Έπους	315
Μανόλης Γ. Σέργης, Ferdinand Tönnies: Gemeinschaft und Gesellschaft. Συμβολή στη μελέτη της κοινωνικής δομής.	347

Κυριακή Χρυσού-Καρατζά, Οι πολιτικές της μαγειρικής γνώσης και η μεταβίβασή τους μέσα από το πασχαλινό γλυκό της Σαντορίνης, τα μελιτίνα . .	385
--	-----

ΣΕΜΙΝΑΡΙΑΚΕΣ ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ ΛΑΟΓΡΑΦΙΑΣ

Τέταρτη ετήσια σεμιναριακή διάλεξη αφιερωμένη στη μνήμη του καθηγητή Γ. Κ. Σπυριδάκη	405
Πέμπτη ετήσια σεμιναριακή Διάλεξη αφιερωμένη στη μνήμη της καθηγήτριας Άλκης Κυριακίδου - Νέστορος.	443

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Το υπαίθριο λαογραφικό μουσείο Πυλών Καρπάθου	467
Μανόλης Γ. Βαρθούνης, Ανθοστολισμοί ναών: Λατρευτικές συνέχειες και αστικές ασυνέχειες	475
Μανόλης Γ. Βαρθούνης, Εθιμικοί εκκλησιαστικοί πλειστηριασμοί: Συμπληρωματικά στοιχεία από την Ήπειρο	487
Gordana Blagojević, Πανηγύρια στη Σερβία από το Μεσαίωνα μέχρι σήμερα	491
Γιώργος Χ. Κούζας, Παραμύθι και κοινωνική πραγματικότητα. Η περίπτωση των «παραμυθένιων» καφετεριών και ζαχαροπλαστείων της Αθήνας. Μια πρώτη προσέγγιση	499
Γιώργος Χ. Κούζας, Θρησκευτικότητα και αστικός χώρος: Νεότερες μελέτες για τη θρησκευτική ζωή στις πόλεις	513
Βούλα Λαμπροπούλου, Καλλικάντζαροι... Σκιακούδια	521
Κωνσταντίνος Σαχινίδης, Η πολιτισμική επίδραση της Ρωσίας στη χορευτική παράδοση των Ελλήνων Ποντίων της περιοχής Καρς	523
Μαρία Θεοχάρη - Πετρουλέα, Πατριωτικές φράσεις χαραγμένες στο ναό του προφήτη Ηλία στην περιοχή Μπίλιστα του Εξωχωρίου Μάνης. . . .	533

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Μανόλης Γ. Βαρθούνης-Αναγνώστης Παπακυπαρίσσης Βιβλιογραφία - Bibliographie (1998-2012)	537
---	-----

ΝΕΚΡΟΛΟΓΙΕΣ

Wolf Dietrich (1938-2014)	855
Κωνσταντίνος Αντ. Μελάς (1935-2011)	857
Ανδρέας Μ. Μιχαηλίδης - Νουάρος (1922-2009)	858
Αντώνης Μηνά Σοφός (1915-2009)	860
Εύη Ολυμπίτου (1962-2011)	861
Βιβλιοκρισίες - Βιβλιοπαρουσιάσεις	867
Περιλήψεις - Summaries	999
Περιεχόμενα	1005